

SECUNDAIR ONDERWIJS

Graad: **eerste graad**

A-stroom

Jaar: **tweede leerjaar**

BASISOPTIE SOCIALE EN TECHNISCHE WETENSCHAPPEN

Vak(ken):

AV Muzikale opvoeding

1 lt/w

Leerplannummer: **2006/003**

(vervangt 97088)

Nummer inspectie: **2006 / 3 // 1 / K / BO / 1 / I / / D /**

INHOUD

Visie	2
Beginsituatie	4
Algemene doelstellingen	5
Leerplandoelstellingen / leerinhouden.....	7
Pedagogisch-didactische wenken	10
Minimale materiële vereisten.....	18
Evaluatie	19
Bibliografie	20

VISIE

Het vak *Muzikale opvoeding* is algemeenvormend en beoogt betrokkenheid en een kritische opstelling van de leerlingen ten opzichte van de in en via diverse media gehanteerde muziektaal. De school en haar directe omgeving vormen immers slechts een klein onderdeel van de leefwereld van de moderne leerling. Vooral op het expressieve en affectieve domein heeft de “buitenwereld” een aantal dwingende kenmerken: steeds groter wordende snelheid van ontwikkelingen (sterk gestuurd door de technologische versnelling) en steeds dieper ingrijpende mediatisering. Een soms ietwat volatiel karakter en depersonalisering zijn hier de meest opvallende gevolgen van. Meer diepliggende gevolgen zijn vaak culturele vervlakking en onverschilligheid.

Muziek is ongetwijfeld één van de meest prominente en diepst gewortelde menselijke activiteiten: iedereen heeft muzikaal gevoel, iedereen zingt of musiceert (vaak alleen in absolute privacy), iedereen is gevoelig voor de bewuste en vaak ook onbewuste effecten van muziek in de ons omringende wereld: op elke ogenblik en op elke plaats kan muziek een rol spelen hetzij vanuit een bewuste keuze (muziek in artistieke context, muziek als onderdeel van schakelmomenten in een mensenleven, muziek bij ontspanning), maar al even vaak als verborgen element van verleiding of stemmingsbepaling (muzak, reclamemuziek, “liftmuziek” ...).

In de jongerencultuur is muziek bovendien vaak een onlosmakelijk element van het sociale weefsel: jongeren kiezen en gebruiken hun muziek in functie van de subgroep tot dewelke zij zich bekennen. Muziek wordt op deze wijze een illustratie van levensgevoel en maatschappelijke keuze. De moderne technologie van geluidsdragers en -lezers (CD, CD-rom, MP3, iPod, USB-stick ...) versterkt deze tendens: veel jongeren hebben altijd en overal “hun” muziek bij de hand en zijn vaak permanent aan het “luisteren”.

Dit alles: vervlakkende mediatisering, alomtegenwoordigheid op verschillende bewustzijnsniveaus en het sociale profilerings-element van muziek, maakt het bijzonder noodzakelijk de jongere te helpen een kritische luisteraar, gebruiker en zelfs producent van muziek te worden. Alleen dan zal hij/zij doordacht de invloed van muziek kunnen plaatsen en gestimuleerd te worden tot zinvol gebruik en aanwending.

De kritische omgang met klanken én beelden, met persoonlijke uitingen van zichzelf of van anderen, heeft echter ook te maken met creëren: gewaarwordingen en emoties kunnen geuit worden door zingen, spelen, vormgeven, verwoorden en dergelijke en kunnen eventueel omgezet worden in begripsgebonden handelingen. Omdat de school zich niet enkel beperkt tot het cognitieve dient de muzikale expressie met haar specificiteit dan ook in de basisvorming geïntegreerd te worden: muziek is één van de vormgevers van ervarings- en gevoelspatronen die op een individuele manier beleefd worden. Ook dit is een aspect van de "audiovisuele alfabetisering" die expressievakken beogen. Deze alfabetisering kan in de *Muzikale opvoeding* worden bewerkstelligd door het intensiveren en differentiëren van de waarneming, waardoor leerlingen toegang krijgen tot een grote diversiteit aan cultuuruitingen. Voorstellingsvermogen en verbeeldingskracht spelen daarbij een belangrijke rol.

Creëren doet in belangrijke mate een beroep op het leren exploreren en het leren maken van weloverwogen keuzes ten aanzien van middelen en media: het is een alternatieve wijze van ordenen en onderzoeken van de werkelijkheid.

Als algemeenvormend vak omvat *muzikale opvoeding* dan ook de volgende vormingsniveaus:

- ontwikkelen van luistervaardigheid en esthetische evaluatie;
- leren omgaan met muziek als vertolker van menselijke en culturele identiteit;
- leren omgaan met muziek als drager van een veelheid aan buitenmuzikale betekenissen en functies.

Als expressief vak omvat *muzikale opvoeding* twee vormingsniveaus:

- persoonlijke muzische alfabetisering: het ontwikkelen van muzikale expressiemogelijkheden: muziek geeft op een bepaalde manier vorm aan ervarings- en gevoelspatronen die op een individuele manier beleefd worden. Gewaarwordingen worden geuit door zingen, spelen, vormgeven, verwoorden en dergelijke en kunnen eventueel omgezet worden in begripsgebonden handelingen;
- het communicatief (verbaal maar ook via andere technieken) en handelend omgaan met muzikale en verwante expressievormen.

In het 2e leerjaar A-stroom, Optie Sociale en Technische Wetenschappen wordt voor *muzikale opvoeding* de lijn uit het 1e leerjaar doorgetrokken. Leerlingen dienen verder inzicht in de muziektaal te verwerven en deze expressief kunnen aanwenden. Tevens dienen zij hun mening over bepaalde muzikale creaties te kunnen verwoorden en muziek integreren in de totale opvoeding.

BEGINSITUATIE

Alle leerlingen hebben in het 1e leerjaar gezongen, met instrumenten gemusiceerd, naar muziek geluisterd en kennis gemaakt met de belangrijkste muzikale componenten. De basiselementen van luisteren, verwoorden en musiceren mogen als verworven beschouwd worden. In dit 2e leerjaar A kan hier verder op gebouwd worden vooral wat de muziekpraktijk (zang en instrumentaal musiceren) betreft.

ALGEMENE DOELSTELLINGEN

De algemeenvormende waarde van *muzikale opvoeding* bestaat erin de leerlingen op een creatieve, kritische, zelfstandige en sociale wijze te leren omgaan met de functies en betekenissen van cultuur in de samenleving, door zelf handelsbekwaam te worden en zich ontvankelijk te tonen voor de uitingen van anderen. *Muzikale opvoeding* dient dan ook te streven naar het vormen van de leerling op twee (in de ontwikkeling niet consecutieve) gebieden:

- luisteren – verwoorden/inschatten;
- musiceren.

Onderliggend leerplan richt zich naar het verder verfijnen van het tweede gebied: het musiceren.

Vorming tot luisteraar, verteller en uitvoerder speelt zich af op drie competentieniveaus:

- cognitief;
- affectief;
- psychomotorisch.

Cognitieve competentie maakt dat leerlingen hun ervaringen (het zich herinneren, herkennen, verwerven van kennis, ontwikkelen van intellectuele vaardigheden) uit hun vooropleiding in het muzische leergebied kunnen aanwenden en uitbreiden. De doelstellingen zijn dan ook:

- de basis begrippen i.v.m. het vak kennen en kunnen gebruiken;
- het kunnen verwoorden van vaststellingen en emoties.

Affectieve competentie heeft als uitkomst het sensibiliseren voor gevoelswaarde en emotie, aanvaarding en betrokkenheid. Doelstellingen hier zijn:

- inzien dat kritische evaluatie van eigen werk en creaties van anderen tot beter resultaat kan leiden;
- inzien dat zich documenteren, doelgericht denken en experimenteren de eigen creativiteit en de kwaliteit van het beleven positief kan beïnvloeden.

Psychomotorische competentie is van belang voor het actief omgaan met klankbronnen. Doelstelling hier is het verder stimuleren, trainen en leren aanwenden van de fijne motoriek.

De cognitieve, affectieve en psychomotorische doelstellingen worden in de praktijk door elkaar gebruikt en zijn niet afzonderlijk behandeld in de leerplandoelstellingen. In de *muzikale opvoeding* worden zij aangewend als ondersteunende elementen bij:

- het musiceren, het eigenlijke onderwerp van dit vak;
- het muziekbeluisteren dat zowel vanuit muzikaal-esthetische als sociologische hoek benaderd kan worden;
- eigentijdse uitingen en nieuwe expressietechnieken.

De einddoelstelling voor het vak *Muzikale opvoeding* in het 2e jaar is dan ook het verder ontwikkelen van vooral de musiceer- en expressiecapaciteiten, maar tevens het verscherpen van de begripsevenheden van de leerling zodat hij/zij muziek kan situeren als universeel verschijnsel:

- individueel of in groepsverband de verworven vaardigheden vorm kan geven;
 - door luisterervaringen klanken vertalen naar nieuwe muzikale uitdrukkingen.
 - onbevangen en kritisch waarnemen van muzikale producten kan waarnemen;
 - door de persoonlijke betrokkenheid met klank zichzelf positioneren tegenover de vormen, de betekenissen en de functies van de muziek;
 - de betekenis van muziek als universeel verschijnsel inschatten en situeren;
 - de eigen emoties bij het omgaan met muziek en geluiden (h)erkennen;
- de eigen emoties en standpunten bij het omgaan met muziek en geluiden verwoorden; eigen emoties en standpunten dienaangaande in relatie brengen tot deze van anderen.

LEERPLANDOELSTELLINGEN / LEERINHOUDEN

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN
	<i>MUSICEREN</i>	
1	kunnen een lied correct zingen qua ritme, metrum, toonhoogte en tekst;	1 ten minste 10 liederen of canons uit diverse genres en culturen
2	een speelstuk uitvoeren met aandacht voor metrum, toonhoogte en tekst;	2 instrumentaal spel (naargelang de mogelijkheden Orffinstrumenten, blokfluit, lichaamsinstrumenten, eigen instrumenten van de leerlingen): verder bouwen op en uitbreiden van het muzikale materiaal uit het vorige leerjaar
3	muziektheoretische begrippen waarnemen en in de praktijk toepassen;	3 - herhalen van de leerstof uit het vorige leerjaar - occasioneel aanbrengen van muziektheoretische elementen naar aanleiding van de aangeleerde liederen of musiceerstukjes uit leerinhouden 1 en 2

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN
<i>MUZIEKBELUISTEREN</i>		
4	<ul style="list-style-type: none"> - de belangrijkste stemsoorten en koren onderscheiden en vergelijken; - de belangrijkste instrumenten en instrumentgroepen onderscheiden en vergelijken; 	4 herhalen van de leerstof van het vorige leerjaar
5	eenvoudige muzikale vormen herkennen en beschrijven;	5 <ul style="list-style-type: none"> - eenvoudige liedvormen - rondovorm - variatievorm
6	eenvoudige compositieprincipes herkennen en beschrijven;	6 <ul style="list-style-type: none"> - muzikale boog en dialoog - ostinato
7	de band muziek en beweging inschatten;	7 <ul style="list-style-type: none"> - muziek en beweging - menuet, wals, mars, populaire dans
8	het verhalende aspect en de sfeerschepping in programmatische muziek inschatten en verwoorden;	8 programmatische muziek (a.h.v. volledige composities)
9	enkele belangrijke componisten naar leven en werk situeren;	9 hoofdfiguren uit de muziekgeschiedenis (bij voorkeur te kiezen in relatie tot leerinhouden 5, 7 of 8)

DECR. NR.	LEERPLANDOELSTELLINGEN De leerlingen kunnen	LEERINHOUDEN
	10 onbevangen buiten-Europese muziek beluisteren en evalueren;	10 enkele voorname buiten-Europese muziekculturen
	<i>ONDERSTEUNEND</i>	
	11	11 Vrije keuze van de leerkracht (met inbreng van de leerlingen).

PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

1 ALGEMENE PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

De leerkracht waakt erover dat leerlingen hun agenda correct invullen (zowel leerinhoud als omschrijving van taken).

Het is aan te bevelen op regelmatige basis de leerlingschriften na te kijken. Voor grote groepen kan dit eventueel gebeuren aan de hand van één of twee 'referentieschriften' gekoppeld aan steekproeven.

Administratieve stukken: de leerkracht dient de volgende stukken te kunnen voorleggen:

- planning en voorbereiding:

- jaar(vorderings)plan, eventueel graad(vorderings)plan: een overzicht van de leerinhouden en hun uitwerking met het oog op de realisatie van vakgebonden en vakoverschrijdende doelstellingen. Het jaar/graad(vorderings)plan dient te garanderen dat de spreiding van de leerinhouden over het jaar/graad evenwichtig is. De vorm van dit plan is vrij, maar een tabellarische uitwerking geniet de voorkeur. Het omvat minimaal:

- schooljaar, onderwijsvorm, graad, studierichting, klas;

- lestijden per week of contacturen;

- leerplancode/nummer;

- leerlijnen met verwijzing naar de punten van het leerplan (liefst over de gehele graad);

- vakoverschrijdende verwijzingen;

- tijdsspreiding (liefst over de gehele graad);

- aanstipmogelijkheid voor de vordering;

- opmerkingen en aanpassingen (o.a. vervangingen, afwezigheden ...);

- lesvoorbereiding: een document dat nauwkeurig aangeeft op welke wijze een les uitgewerkt wordt. De leraar kiest hiervoor een model dat voor haar/hem het meest comfortabel is, maar het document dient minstens een duiding van de beginsituatie te geven en per lesfase de doelstellingen, leerinhouden, werkvormen en gebruikte media te vermelden;

- voor de aanvang van de les ingevulde agenda, met vermelding van de leerinhoud(en) en opdrachten;

- evaluatiedocumenten

In ieder geval moet de leerkracht in staat zijn duidelijk aan te tonen dat hij/zij met overleg en planmatig te werk gaat.

Doorheen het leerparcours dient de leraar bijzondere aandacht te besteden aan vakoverschrijdende eindtermen (VOET); internet- en computertechnologie (ICT) en begeleid zelfstandig leren (BZL).

VAKOVERSCHRIJDENDE EINDTERMEN (VOET)

1. WAT?

Vakoverschrijdende eindtermen (VOET) zijn minimumdoelstellingen, die -in tegenstelling tot de vakgebonden eindtermen - niet gekoppeld zijn aan een specifiek vak, maar door meerdere vakken of onderwijsprojecten worden nagestreefd.

De VOET worden volgens een aantal vakoverschrijdende thema's geordend: leren leren, sociale vaardigheden, opvoeden tot burgerzin, gezondheidseducatie, milieueducatie, muzisch-creatieve vorming en technisch-technologische vorming (alleen voor ASO).

De school heeft de maatschappelijke opdracht om de VOET volgens een eigen visie en stappenplan bij de leerlingen na te streven (inspanningsverplichting).

2. WAAROM?

Het nastreven van VOET vertrekt vanuit een bredere opvatting van leren op school en beoogt een accentverschuiving van een eerder vakgerichte ordening naar meer totaliteitsonderwijs. Door het aanbieden van realistische, levensnabije en concreet toepasbare aanknopingspunten, worden leerlingen sterker gemotiveerd en wordt een betere basis voor permanent leren gelegd.

VOET vervullen een belangrijke rol bij het bereiken van een voldoende brede en harmonische vorming en behandelen waardevolle leerinhouden, die niet of onvoldoende in de vakken aan bod komen. Een belangrijk aspect is het realiseren van meer samenhang en evenwicht in het onderwijsaanbod. In dit opzicht stimuleren VOET scholen om als een organisatie samen te werken.

De VOET verstevigen de band tussen onderwijs en samenleving, omdat ze tegemoetkomen aan belangrijk geachte maatschappelijke verwachtingen en een antwoord proberen te formuleren op actuele maatschappelijke vragen.

3. HOE TE REALISEREN?

Het nastreven van VOET is een opdracht voor de hele school, maar individuele leraren kunnen op verschillende wijzen een bijdrage leveren om de VOET te realiseren. Enerzijds door binnen hun eigen vakken verbanden te leggen tussen de vakgebonden doelstellingen en de VOET, anderzijds door thematisch onderwijs (teamgericht benaderen van vakoverschrijdende thema's), door projectmatig werken (klas- of schoolprojecten, intra- en extra-muros), door bijdragen van externen (voordrachten, uitstappen).

Het is een opdracht van de school om via een planmatige en gediversifieerde aanpak de VOET na te streven. Ondersteuning kan gevonden worden in pedagogische studiedagen en nascholingsinitiatieven,

in de vakgroepwerking, via voorbeelden van goede school- en klaspraktijk en binnen het aanbod van organisaties en educatieve instellingen.

INFORMATIE- EN COMPUTERTECHNOLOGIE (ICT)

1. WAT?

Onder ICT verstaan we het geheel van computers, netwerken, internetverbindingen, software, simulatoren, etc. Telefoon, video, televisie en overhead worden in deze context niet expliciet meegenomen.

2. WAAROM?

De recente toevloed van informatie maakt levenslang leren een noodzaak voor iedereen die bij wil blijven. Maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkelingen wijzen op het belang van het verwerven van ICT. Enerzijds speelt het in op de vertrouwdheid met de beeldcultuur en de leefwereld van jongeren. Anderzijds moeten jongeren niet alleen in staat zijn om nieuwe media efficiënt te gebruiken, maar is ICT ook een hulpmiddel bij uitstek om de nieuwe onderwijsdoelen te realiseren. Het nastreven van die competentie veronderstelt onderwijsvernieuwing en aangepaste onderwijsleersituaties. Er wordt immers meer en meer belang gehecht aan probleemoplossend denken, het zelfstandig of in groep leren werken, het kunnen omgaan met enorme hoeveelheden aan informatie ...

In bepaalde gevallen maakt ICT deel uit van de vakinhoud en is ze gericht op actieve beheersing van bijvoorbeeld een softwarepakket binnen de lessen informatica. In de meeste andere vakken of bij het nastreven van vakoverschrijdende eindtermen vervult ICT een ondersteunende rol. Door de integratie van ICT kunnen leerlingen immers:

- het leerproces zelf in eigen handen nemen;
- zelfstandig en actief leren omgaan met les- en informatiemateriaal;
- op eigen tempo werken en een eigen parcours kiezen (differentiatie en individualisatie).

3. HOE TE REALISEREN?

In de eerste graad van het SO kunnen leerlingen adequaat of onder begeleiding elektronische informatiebronnen raadplegen. In de tweede en nog meer in de derde graad kunnen de leerlingen “spontaan” gegevens opzoeken, ordenen, selecteren en raadplegen uit diverse informatiebronnen en –kanalen met het oog op de te bereiken doelen.

Er bestaan verschillende mogelijkheden om ICT te integreren in het leerproces.

Bepaalde programma’s kunnen het inzicht verhogen d.m.v. visualisatie, grafische voorstellingen, simulatie, het opbouwen van schema’s, stilstaande en bewegende beelden, demo ...

Sommige cd-roms bieden allerlei informatie interactief aan, echter niet op een lineaire manier. De leerling komt via bepaalde zoekopdrachten en verwerkingstaken zo tot zijn eigen “gestructureerde leerstof”.

Databanken en het internet kunnen gebruikt worden om informatie op te zoeken. Wegens het grote aanbod aan informatie is het belangrijk dat de leerlingen op een efficiënte en een kritische wijze leren omgaan met deze informatie. Extra begeleiding in de vorm van studiewijzers of instructiekaarten is een must. Om tot een kwaliteitsvol eindresultaat te komen, kunnen leerlingen de auteur (persoon, organisatie ...), de context, andere bronnen die de inhoud bevestigen en de onderzoeksmethode toevoegen. Dit zal het voor de leraar gemakkelijker maken om het resultaat en het leerproces te beoordelen.

De resultaten van individuele of groepsopdrachten kunnen gekoppeld worden aan een mondelinge presentatie. Het programma “Powerpoint” kan hier ondersteunend werken.

Men kan resultaten en/of informatie uitwisselen via e-mail, blackboard, chatten, nieuwsgroepen, discussiefora ... ICT maakt immers allerlei nieuwe vormen van directe en indirecte communicatie mogelijk. Dit is zeker een meerwaarde omdat ICT zo de mogelijkheid biedt om niet alleen interscolaire projecten op te zetten, maar ook om de communicatie tussen leraar en leerling (uitwisselen van cursusmateriaal, planingsdocumenten, toets- en examenvragen ...) en leraren onderling (uitwisseling lesmateriaal) te bevorderen.

Sommige programma's laten toe op graduele niveaus te werken. Ze geven de leerling de nodige feedback en remediëring gedurende het leerproces (= zelfreflectie en -evaluatie)

BEGELEID ZELFGESTUURD LEREN (BZL)

1. WAT?

Met begeleid zelfgestuurd leren bedoelen we het geleidelijk opbouwen van een competentie naar het einde van het secundair onderwijs, waarbij leerlingen meer en meer het leerproces zelf in handen gaan nemen. Zij zullen meer en meer zelfstandig beslissingen leren nemen in verband met leerdoelen, leeractiviteiten en zelfbeoordeling.

Dit houdt onder meer in dat:

- de opdrachten meer open worden;
- er meerdere antwoorden of oplossingen mogelijk zijn;
- de leerlingen zelf keuzes leren maken en die verantwoorden;
- de leerlingen zelf leren plannen;
- er feedback is op proces en product;
- er gereflecteerd wordt op leerproces en leerproduct.

De leraar is ook coach, begeleider.

De impact van de leerlingen op de inhoud, de volgorde, de tijd en de aanpak wordt groter.

2. WAAROM?

Begeleid zelfgestuurd leren sluit aan bij enkele pijlers van ons PPGO, o.m.

- leerlingen zelfstandig leren denken over hun handelen en hierbij verantwoorde keuzes leren maken;
- leerlingen voorbereiden op levenslang leren;
- het aanleren van onderzoeksmethodes en van technieken om de verworven kennis adequaat te kunnen toepassen.

Vanaf het kleuteronderwijs worden werkvormen gebruikt die de zelfstandigheid van kinderen stimuleren, zoals het gedifferentieerd werken in groepen en het contractwerk.

Ook in het voortgezet onderwijs wordt meer en meer de nadruk gelegd op de zelfsturing van het leerproces in welke vorm dan ook.

Binnen de vakoverschrijdende eindtermen, meer bepaald “Leren leren”, vinden we aanknopingspunten als:

- keuzebekwaamheid;
- regulering van het leerproces;
- attitudes, leerhoudingen, opvattingen over leren.

In onze (informatie)maatschappij wint het opzoeken en beheren van kennis voortdurend aan belang.

3. HOE TE REALISEREN?

Het is belangrijk dat bij het werken aan de competentie de verschillende actoren hun rol opnemen:

- de leraar als coach, begeleider;
- de leerling gemotiveerd en aangesproken op zijn “leer”kracht;
- de school als stimulator van uitdagende en creatieve onderwijsleersituaties.

De eerste stappen in begeleid zelfgestuurd leren zullen afhangen van de doelgroep en van het moment in de leerlijn “Leren leren”, maar eerder dan begeleid zelfgestuurd leren op schoolniveau op te starten is “klein beginnen” aan te raden. Vanaf het ogenblik dat de leraar zijn leerlingen op min of meer zelfstandige manier laat

- doelen voorop stellen;
- strategieën kiezen en ontwikkelen;
- oplossingen voorstellen en uitwerken;
- stappenplannen of tijdsplannen uitzetten;
- resultaten bespreken en beoordelen;
- reflecteren over contexten, over proces en product, over houdingen en handelingen;

- verantwoorde conclusies trekken;
- keuzes maken en die verantwoorden

is hij al met een of ander aspect van begeleid zelfgestuurd leren bezig.

2 SPECIFIEKE PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN

De methodiek voor *muzikale opvoeding* in dit 2^e jaar volledig in het teken te staan van het musiceren. Het is dan ook absoluut onontbeerlijk steeds te vertrekken vanuit het muzikale (of daarnaar verwijzende) artefact. Het vertrekpunt voor elke specifiek muzikale leerinhoud dient dan ook steeds een luisterfragment, musiceermoment, visualisering, tekstfragment, leerlingwerkstuk, oefening ... te zijn. Het is zeer aangewezen dat de leerlingen een actieve input hebben in de keuze van de specifieke inhouden van dewelke vertrokken wordt. Bovendien is het activerend karakter van de leerinhouden een ideale aanleiding om alternatieve werkvormen te gebruiken. Het is dan ook bijzonder wenselijk de leerlingen zo veel als mogelijk zelfwerkzaam te maken. Bijzondere nadruk dient te liggen op het stimuleren van groepswork.

Het nadenken over en duiden van emoties en indrukken bij het eigen musiceren en dat van anderen is bijzonder belangrijk bij het ontwikkelen van de expressieve competentie. Leerlingen moeten dan ook aangespoord worden te praten over deze emoties en indrukken:

- laat leerlingen praten over de muziek die ze beluisterd hebben of hun emotionele waardering van de gehoorde muziek verwoorden of zelfs visualiseren (tekening, kleuren ...);
- het kan zinvol zijn bepaalde gehoorde muziekstukjes door de leerlingen laten waarderen (o.a. ter stimulering van het zelfbeeld van de uitvoerende). Wees evenwel uitermate voorzichtig hiermee;
- het verwoorden van de persoonlijke ervaring en beleving door de leerlingen wordt gestimuleerd via gerichte vraagstelling door de leerkracht. De vraagstelling is gericht op het bereiken van inzicht in de essentie en niet op bijkomstigheden.

Het zingen - omwille van het plezier van het zingen - dient optimale kansen te krijgen:

- liederenlijst: bij de samenstelling van het repertoire dient de leerkracht erop te letten dat de diverse muziekgenres en culturen aan bod komen;
- het lied moet op globale wijze - dus niet zin per zin - worden aangeleerd. Het lied moet een voldoende aantal keren worden voorgezongen;
- voor het inoefenen kan men zich tot de eerste strofe beperken. Als besluit wordt het volledige lied gezongen. In principe zingen de leerlingen niet mee als de leerkracht zingt, op zijn beurt zingt de leerkracht niet mee als de leerlingen aan de beurt zijn;
- mogelijke activeringsmiddelen bij het aanleren:
 - door het stellen van vragen waarop het antwoord kan gevonden worden in de tekst;

- door het geven van opdrachten met muzikaal karakter (betreffende de vorm van het lied, aantal keren dat een bepaalde ritmische structuur of melodische wending in het lied voorkomt ...);
- door het geven van actieve muzikale opdrachten (mee realiseren van het tempo, steunpunt, ritme);
- in het begin kunnen de leerlingen misschien al wel vlug een bepaald deel van een lied zingen. Dat moet dus niet noodzakelijk de inzet zijn! De leerkracht zingt dan wel het resterende deel zodat de globaliteit van het lied behouden blijft;
- de leerlingen in kleine groepjes laten zingen terwijl anderen luisteren;
- bewaak de stemvorming (het goede voorbeeld van de leerkracht is vanzelfsprekend zeer belangrijk);
- kies een voor de klas geschikte en verantwoorde toonhoogte. Bij het aanleren kan het eventueel iets lager. Eventuele begeleiding van het lied door de leerlingen mag het zingen niet schaden. Als slot kan het lied met instrumentale begeleiding van de leerkracht uitgevoerd worden, als een soort "bekroning";
- de leerlingen moeten in het bezit zijn van tekst EN notenbeeld van de aangeleerde liederen;
- eenvoudige liederen bij voorkeur auditief aanleren van de eerste strofe; nadien krijgen de leerlingen een blad met tekst;
- het laten afschrijven van teksten is formeel verboden;
- de leerkracht moet het lied op een stimulerende wijze leiden. Dat betekent echter niet dat hij "dirigenten-neigingen" moet vertonen;
- geef voor uzelf ook steeds de begintoon aan. Zet niet lukraak een lied in;
- de gekende liederen moeten regelmatig herhaald worden! Het is het beste om elke les met een gekend lied te starten;
- let bij het zingen op goede stemplaatsing, houding, ademhaling, klanksterkte, uitspraak, tempo en frasering;
- laat regelmatig individueel zingen;
- leerlingen met stemproblemen zingen zacht mee;
- geef een duidelijk beginteken (niet tellen);
- indien mogelijk, kunnen ook enkele canons en/of eenvoudige vormen van meerstemmigheid;
- vaak kan bij een lied een luisterflits worden ingeschakeld. (sfeerschepping, ter illustratie van de vorm van het lied, een stukje met dezelfde ritmische structuren ...).

Creatief musiceren kan gerealiseerd worden via enkele lessen waarin wordt geëxperimenteerd met verschillende vormen van improvisatie (vocaal, instrumentaal, beweging). Hierbij kan worden gedacht aan:

opbouwen klankspelen, improvisatiemomenten in pentatoniek, spelen met teksten, experimenteren met de stem, bewegingsexpressie, experimenteren met lichaamsinstrumenten, musiceren in avant garde-sfeer, musiceren met vindinstrumenten, musiceren met zelfgebouwde instrumenten (dit kan gebeuren in samenwerking met TO of PO), verwerken tot klankmontage van geluiden uit de omgeving ...

Tot slot: het is bijzonder aangewezen leerlingen te stimuleren een persoonlijk uitgewerkte map of schrift te hebben (tekeningen, kleuren ...) dit om hen echt te betrekken bij de vakinhoud en de transfer naar hun eigen leefwereld te ondersteunen. Deze map kan bijvoorbeeld logboekjes van musicieerprojecten bevatten. Het is niet onverstandig bij opgaven voor groepswork, huistaken ... ook aandacht te besteden aan de visuele uitwerking en leerlingen ook op dat vlak aan te moedigen.

De tijd om dit leerplan te realiseren werd berekend op 25 lesweken per jaar. Hierin is ook ruimte voor de persoonlijke inbreng van de leerkracht inzake accenten en onderwerpen.

MINIMALE MATERIËLE VEREISTEN¹

Onontbeerlijk zijn:

- een voldoende ruim klaslokaal met geschikte akoestiek;
- kwaliteitsvolle geluidsinstallatie (bij voorkeur een multi-cd-speler) met opnamemogelijkheden;
- een goede buffet- of vleugelpiano of eventueel een ander instrument dat voor begeleiding gebruikt kan worden;
- de mogelijkheid gepaste illustraties, tijdslijnen, diagrammen ... in het lokaal aan te brengen;
- een basis Orffinstrumentarium:
 - sopraan- en altklokkenspel, - xylofoon en -metallofoon (liefst diatonisch met fis en bes) + hamers;
 - handtrom, tamboerijn, triangel, paar slagstaven, houtblok met dubbele toon, paar cimbalen, schellenraam.

Zeer gewenst zijn (d.w.z. op school aanwezig):

- een (krachtige) multimediacomputer met lees/schrijf-CD-romstation (zie Pedagogisch-didactische wenken) en internetaansluiting;
- een handbibliotheek met minimaal enkele belangwekkende vaknaslagwerken en bij voorkeur ook een beperkte discotheek;
- televisietoestel met video-apparatuur of digitale projector;
- transparantprojector;
- kasten om aangemaakte instrumentjes op te bergen;

1 Inzake veiligheid is de volgende wetgeving van toepassing:

- Codex,
- ARAB,
- AREI,
- Vlarem.

Deze wetgeving bevat de technische voorschriften die in acht moeten genomen worden m.b.t.:

- de uitrusting en inrichting van de lokalen;
- de aankoop en het gebruik van toestellen, materiaal en materieel.

Zij schrijven voor dat:

- duidelijke Nederlandstalige handleidingen en een technisch dossier aanwezig moeten zijn;
- alle gebruikers de werkinstructies en onderhoudsvoorschriften dienen te kennen en correct kunnen toepassen;
- de collectieve veiligheidsvoorschriften nooit mogen gemanipuleerd worden;
- de persoonlijke beschermingsmiddelen aanwezig moeten zijn en gedragen worden, daar waar de wetgeving het vereist.

EVALUATIE

Bij evaluatie vormen de eind- en leerplandoelstellingen het uitgangspunt.

De evaluatie moet de leraar toelaten al dan niet in samenspraak met de leerlingen, te bepalen in welke mate de concreet gestelde doelen bereikt zijn. Zij dient positief te zijn: zij meet wat de leerling bijgeleerd heeft (leerwinst), niet de tekorten. Voor permanente en objectieve evaluatie is het aangewezen te kunnen steunen op concrete evaluatiegegevens aan de hand van criteria die bij voorkeur opgesteld worden door de vakwerkgroep in samenspraak met de directie. Het strekt tot aanbeveling om via de agenda van de leerling de evaluatiecriteria aan de ouders en de leerling mee te delen.

Het is nuttig voortdurend aandacht te besteden aan zelfevaluatie van de leerlingen. Procesevaluatie kan het best gebeuren aan de hand van het verloop van de praktijkopdrachten. Bovendien kan observatie van het affectieve gedrag van de leerling aanleiding geven tot (argumenteerbare) aanpassing van een evaluatiecijfer. Tot slot: het integreren van een procesbeoordeling met betrekking tot de vakoverschrijdende eindtermen of ontwikkelingsdoelen is een noodzaak voor het verkrijgen van een totaalevaluatie van de leerling.

De eindproef dient uitsluitend praktisch gericht te zijn. Eventueel kan een gedeelte van een eindproef (of de eindproef in zijn geheel) vervangen worden door een beoordeling van de in een duidelijk afgebakende periode gerealiseerde opdracht die nauw verbonden is met de leerinhouden. De ideevorming, de onderzoeks- en uitvoeringsfasen gedurende de realisatie van die opdrachten (het proces) zijn daarbij minstens even belangrijk als het gepresenteerde werk (het product). De evaluatiescore wordt aldus een samenstelling volgens een duidelijk aantal omschreven parameters waarbij geen enkele parameter een onevenredig groot aandeel bedraagt. De cijfers van deze parameters blijven natrekbaar. Overleg met de directie en eventueel de vakgroep is absoluut wenselijk in dit geval. De leraar dient er tevens over te waken dat de leerlingen ondubbelzinnig ingelicht worden over aard, verloop en evaluatieparameters van een dergelijke oefening.

BIBLIOGRAFIE

De leerkracht dient zeker onderstaande bibliografie aan te vullen met verwijzingen die op het internet te vinden zijn. Het aanbod is bijzonder groot en steeds in beweging. De belangrijkste portaalpagina's zijn eenvoudig te bereiken via de zoekopdracht "music resources" op de belangrijkste zoekrobots (Google, Alltheweb, Yahoo ...).

NASLAGWERKEN/GROTE REEKSEN

ABRAHAM, G. *The concise Oxford History of Music*. Oxford &c., Oxford University Press, 1991.

BESSELER, H. & M. SCHNEIDER. *Musikgeschichte in Bildern*. Leipzig, Deutscher Verlag für Musik, 1965-. 34 vols.

BLUME, F. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Allgemeine Enzyklopädie der Musik. Kassel, Bärenreiter, 1999-.

DAHLHAUS, C. *Neues Handbuch der Musikwissenschaft*. Laaber, Laaber Verlag, 1981. 13 vols.

FELLERER, K. *Das Musikwerk. Eine Beispielsammlung zur Musikgeschichte*. Köln, Arno Volk Verlag, 1959-. (35 vols).

NN. *Algemene muziekencyclopedie*. Houten, Unieboek, 1982-1984. 10 vols.

SADIE, S. *New Grove dictionary of music and musicians*. Washington/London, Grove's Dictionaries of Music/Macmillan, 1980. 20 vols

WESTRUP, J. A. *The new Oxford history of music*. London, Oxford University Press, 1957-1990. 10 vols.

TIJDSCHRIFTEN

L'education musicale (Bois-le-Roi, Ch. Negiar).

Klassemusizieren (Mainz, Schott).

Musicus, computer Applications in Music Education (Lancaster, University of Lancaster Centre for Music).

Music Educators Journal (Reston, Music Educators National Conference).

Music Teacher (Gravesend, Rhinegold Publications).

Musikerziehung (Wien, Österreichisches Bundesverlag).

Musik und Bildung. Zeitschrift für Theorie en Praxis der Musikerziehung (Mainz, Schott).

Musik und Unterricht (Velber, Friedrich verlag).

Orff. Schulwerk Informationen (Salzburg, Orff-Institut).

ALGEMENE WERKEN

-
- ANDRIESEN, H.**, *Over muziek*. Prisma, 1968.
- ARDTS, N., T. BOSCH & F. GOMMERS, F.** *Tijd voor muziek*, Den Bosch, Malmberg, 1987.
- AULICH, B.** *De kattenfuga, Korte verhalen over merkwaardige titels van beroemde muziekstukken*.
Katwijk, Panta Rhei, 1990.
- BAHN, F.** *Stromingen en tegenstromingen in de muziek*. Haarlem, De Erven, s.d.
- BAHR, J., A. BRUNNER, B. JANK & U. SINGER.** *Songbook*. Stuttgart, Klett, 1997.
- BAINES, A.** *Musical instruments through the ages*, New-York, 1978.
- BARRIE, G.J.** *Verover de markt*. Utrecht/Antwerpen, L.J. Veen, 1987.
- BERRIER, F., H. BAVINCK & S. VAN DER LOO.** *Don't let me be misunderstood*. [s.l.], Stichting
Cervelaat - Culturele raad Zuid-Holland, 1989.
- BIEDERSTADT, W.** *Songs of our time, a collection for secondary schools*. Stuttgart, Klett, 1987.
- BINKOWSKI, B.** *Canto, Unser Liederbuch*. Hannover, Schroedel, 1996.
- BOER, P.** *Klassemuziek, Een nieuwe methode voor muziek maken op school*. Groningen, Wolters, 1987.
- BOSSUYT, P.; D. BOUSSY; Y. MARCHANT & K. DE PRAETERE.** *Opus. Muzikale opvoeding*.
Antwerpen, De Sikkel, 1992-1996.
- BRACKE, J.** *Fugato. Muzikale opvoeding in de tweede graad secundair onderwijs*. Deurne, Plantyn,
1992.
- BRAMHALL, D.** *Composing in the classroom (group activities 9-13)*. London, Boosey & Hawkes, 1989.
- BURTON, K.** *World Music, The Rough Guide, Salsa to Soukous, Cajun to Calypso ... The complete
handbook*, London &c., Penguin Books, 1994.
- CARRON, W. e. a.** *Muziekbeluisteren. Programmamuziek*. Antwerpen, De Sikkel.
- CARRON, W. e.a.** *Muziekbeluisteren. Vormen en Genres*. Antwerpen, De Sikkel.
- CARRON, W. e.a.** *Muzikale vormen*. Antwerpen, De Sikkel, 1977.
- CARRON, W. e.a.** *Programmamuziek*. Antwerpen, De Sikkel, 1974.
- CARRON, W. e.a.** *Vormleer*. Antwerpen, De Sikkel, 1977.
- CHAILLEY, J.** *40.000 jaar muziek*. Antwerpen, Aula, 1967.
- CLAASSENS, M. e.a.** *Overal muziek. Muziek voor de basisvorming*. Leiden, SMD Educatieve uitgeverij.
- COECK, J., e.a.** *Stemmig, Liedboek voor basisschool en secundair*. Antwerpen, Plantyn, 1996.
- COLPAART-VELLEKOOP, B. & B. EERDEN.** *Idee in muziek*. Purmerend, Muusses, s.d.
- COPLAND, A.**, *Luister zo naar muziek*. Wageningen, Zomer & Keunings, s.d.
- DASCHNER, H.** *Humor in der Musik, Materialien zur Didaktik und Methodik des Musikunterrichts*.
Wiesbaden, Breitkopf, 1986.

-
- DE BOER, M. & J. TER STEEGE.** *Vakwerk, Kant-en-klaar lesmateriaal voor de lessen muziek in het voortgezet onderwijs.* Amersfoort, VLS, s.d.
- DE BOER, M.** *Stemmig, Muziek voor de basisvorming.* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1994.
- DE CLERCQ P.** e.a. *Speelfeest.* Haarlem, De Toorts, 1996.
- DE GROOFF, D.** *Media-Lexicon.* Tiel/Leuven, Lannoo/Mediacentrum (CeCoWe), 1991.
- DE MAN, L. & P. VAN LINT-BEELAERTS.** *Muziekactief luisteroefeningen.* Malle, De Sikkel, 1997.
- DE MAREZ OYENS, T.** *Werken met moderne klanken.* Haarlem, De Toorts, s.d.
- DE SUTTER, I.,** *Inleiding tot het muziekbeluisteren.* Brugge, Orion, 1978.
- DEFOORT, A.** e.a. *Lied om lied.* Brugge, De Garve, 1981.
- DEFOORT, A.** e.a. *Musicorama.* Brugge, De Garve, 1992-1996.
- DEFOORT, A.** e.a. *Zing, speel en luister.* Brugge, De Garve, 1982.
- DIRKEN, H.** *Liedboek "Muziek in de school".* Antwerpen, Halewijn-Stichting.
- DRESDEN, S.** *Algemene muzikaleer,* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1970.
- EECKHOUT, A.** *Muzikale exploraties,* Kontich, De Noteboom, 1986.
- GRATER, M.** *Gids voor moderne orkestmuziek.* Utrecht, Prisma, 1962.
- HAAN, H. & B. LOMMEN.** *Van laag tot hoog.* Den Haag, Nijgh & Van Ditmar Educatief, 1985-1986.
- HAMBURG, O.,** *Muziekgeschiedenis in voorbeelden.* Utrecht, Aula, 1968.
- HAUS, K. & F. MOCKL.** *Lied International, Ein Liederbuch.* Mainz, Schott, 1986.
- HAUSER, A.** *Sociale geschiedenis van de kunst.* Nijmegen, Sun, 1985.
- HEERINK, S. & W. SWINKELS.** *Hier zit muziek in.* Apeldoorn, Van Walraven, 1987.
- HEERKENS, A.** *Muziekboetiek,* Den Bosch, Malmberg, 1990.
- HEERKENS, A.** *Wij willen Muziek,* Purmerend, Muusses.
- HEIDINGA, M.** *Muziek, Weten wat je hoort,* Meerhout, Nijgh & van Ditmar Educatief.
- HEIDINGA, M.** *Muziek.* Sleeuwijk, Victoris Musica, 1993-1994.
- HELMS, H. & HOPF.** *Werkanalyse in Beispielen.* Regensburg, Bosse Verlag, 1986.
- JACOBSEN, J.** *Keine Not mit Noten.* Mainz, Schott, 1989.
- JACOBY, R.** e.a., *Musik im Leben.* Frankfurt an Main, Moritz, Diesterweg Verlag, 1973.
- JORIS, R.** *Joepi Light.* Vosselaar, Photo-Music International, 1995.
- JORIS, R.** *Joepi Muziek.* Vosselaar, Photo-Music International, 1986-1996.
- KEMMELMEYER, H.J.; P. BECKER & R. NYKRIN.** *Spielpläne Musik.* Stuttgart, Klett, 1986-1995.

-
- KENDALL, A.** *De kroniek van de klassieke muziek: een intiem verslag van leven en werk der grote componisten.* Haarlem, J .H. Gottmer, 1994.
- KEUNEN, G.** *Surfing on Popwaves. Een kwarteeuw popmuziek.* Amsterdam/Antwerpen, Meulenhoff/Kritak, 1996.
- KLERKX, T.; J. BRACKE & A. CASIER.** *Klankvlagen.* Deurne, Wolters-Plantyn, Deurne, 2000.
- KNOCKAERT, Y.,** *Muziekgeschiedenis.* Brugge, De Garve, 1994.
- KOPERSKI, W. & H. SCHIFFELS.** *Applaus, Musikmachen im Klassenverband.* Stuttgart, Klett, 1995-.
- KRIEKEMANS, J .** *Algemene muziekcultuur.* Wolvertem, Libri Musicae, 1991.
- KRUCKENBERG, S.** *Het orkest.* Houten, Unieboek, 1994.
- KUYPER, R.** *Jazz in stijl, Handboek voor musici en liefhebbers.* Rijswijk, Elmar, s.d.
- LAAN, H. & B. LOMMEN.** *Van laag tot hoog.* 's Gravenhage, Nijgh & Van Ditmar Educatief, 1985-1986.
- LANGEVELD, J.** *Horen en Zien – algemene muziekleer.* Nijmegen, Sun, 1989.
- LEHR, W. & G. HARTINGER.** *Treffpunkt Musik.* Regensburg, Bosse Verlag, 1985.
- LENAERTS, H. e.a.,** *Algemene muziekcultuur.* Lier, Van In, 1991-1993.
- LINKELS, A.** *Creatief met audio-apparatuur.* Nijkerk, Intro, 1988.
- LINKELS, A.** *Doe's normaal, 22 creatief-muzikale projecten rond popmuziek voor 14-20 jaar.* Antwerpen, De Sikkel, 1985.
- LOESER, N.** *De opera, wezen en ontwikkeling.* Haarlem, De Erven, 1960.
- LUGERT, W.** *Musik machen, hören, verstehen.* Stuttgart, Metzler, 1986-1990.
- MAIERHOFER, L. & W. KERN.** *Sing & Swing, Lieder zum Singen, Spielen, Tanzen.* Innsbruck, Helbling, 1994.
- MAIERHOFER, R.& W. KERN.** *Sim Sala Sing, Lieder zum Singen, Spielen & Tanzen für die Volksschule.* Innsbruck, Helbling, 1996.
- MANNEKE, D.** *Omgaan met muziek.* Amsterdam, Annie Bonk, 1962.
- MATTHYSSEN, M.** *Lessen in orde.* Leuven, Acco, 1991.
- MAYER, R.** *Musikalische Analyse und Interpretation.* Wolfenbüttel, Mösel, 1987.
- MEESTERS, M. & J. DE VUIJST.** *Elektrische en elektronische muziekinstrumenten.* Hilversum, SLO, 1990.
- METZ, L.** *Het orkest onder de loep.* Amsterdam, Broekmans en Van Poppel, 1988.
- MICHELS, V.** *SESAM Atlas van de muziek.* Schoten, Westland, 1990.
- MIDGLEY, R.** *Encyclopedie van de muziekinstrumenten.* Alphen aan de Rijn, Helmond, 1986.
- MILLER, J. P.** *Leer ze ook voelen, onderwijsmodellen voor affectieve opvoeding.* Haarlem, De Toorts, 1978.

- MOHR, K. & S. OTTO.** *Allegro*. München, Bayerische Schulverlag, 1996-.
- MULLICH, H.** *Spiel, Spass, Spannung-Erfolgreicher Unterricht*. Regensburg, Bosse, 1988.
- MULLICH, H.** *Vom Rag zum Rock*. Regensburg, Bosse, Regensburg, 1991.
- NIERMANN, F.** *Rockmusik und Unterricht*. Stuttgart, Metzler, 1987.
- ORFF, C. e.a.** *Orff-Schulwerk, Muziek voor kinderen, bewerking M. Andries*, Mainz, Schott, 1958.
- PACKARD, V.** *Verborgten Verleiders*.
- PARDALL, P.** *Musik in der Schule*. Kurz, Stuttgart, 1987.
- PAYNTER, J.** *All kinds of music. Voices. Moods messages. Sound machines. Sound patterns*. Oxford
- PLITSCH, A.** *Song Line*. Klett, Stuttgart, 1997.
- REITER, G.** *Body Percussion*. Innsbruck, Helbling, 1998.
- ROBIJNS, J. e.a.** *Volksmuziek, volksdansen, volksinstrumenten in Vlaanderen*, Antwerpen, De Nederlanden.
- ROHRBACK, K.** *Rock Musik, Grundlagen, Ein Arbeitsbuch für den Musikunterricht an Schulen*. Oldershausen, Institut für populärer Musik, 1995.
- ROOYACKERS, P.** *Honderd dansspelen voor onderwijs en jeugdwerk*. Malle, De Sikkel
- SACHS, K.** *Geschiedenis van de muziekinstrumenten*. Utrecht, Aula, 1969.
- SCHERING, A.** *Das Symbol in der Musik*. Leipzig, 1941.
- SCHEYTT, A. & J. KAISER.** *Musikland*. Stuttgart, Metzler, 1990.
- SCHOLLAERT, P. & J. WUYTACK.** *Actief muziekbeluisteren*. Malle, De Sikkel
- SCHWABE, M.** *Musik spielend erfinden, Improvisieren in der Gruppe für Anfänger und Fortgeschrittene*. Kassel, Bärenreiter, 1992.
- SERROEYEN, C.** *Muziekflitsen*. Boxtel, Uitgeverij voor Schoolmuziek, 1990.
- SERVAES, J.,** *Het web van de mediabusiness*. Leuven, Kritak, 1974.
- SPRUIT, J.** *Van vedelaars, trommers en pijpers*. Utrecht, Oosthoek.
- STEENSMA, Fr.** *Oor's eerste Nederlandse popencyclopedie*. Amsterdam, Bonaventura,
- STORMS, G.,** *Muzikaal spelenboek*, Katwijk, Servire, 1982.
- STORMS, G.,** *Pop in de klas*, Katwijk, Servire, 1982.
- STUCKENSCHMIDT, H.H.** *Muziek van de 20e eeuw*. Wereldakademie, J.M Meulenhoff, 1968.
- SUSSMANN, F. & M.J. WIDMANN.** *Jazz aktiv*. Mainz, Schott, 1996.
- SUSSMANN, F.** *Pop Aktiv*. Mainz, Schott, 1988.
- TEMPELAAR, W., J. OVERMARS; R. VAN DE PUTTE & H. DE VRIEND.** *Intro*. Amsterdam, Meulenhoff Educatief, 1997.

- TORKEL, W. & B. SCHULTE.** *Teachers Blues, Blues im Unterricht.* Bremen, Lilienthal, 1989.
- VAN BORK, R. & J. JACOBS.** *Popmuziek, het geluid van jongeren.* Muiderberg, Cartinho, 1986
- VAN DEN BRAND, H. & P. VAN GULICK.** *Klankbord.* Boxtel, Uitgeverij voor Schoolmuziek, 1986-1990
- VAN LAEKEN, W.** *TV, een bewasemd venster op de wereld.* Leuven, Kritik.
- VAN LIESHOUT, J. & J. VAN ROSSEM.** *Muziek op maat.* Culemborg, Educaboek, 1985-1992.
- VAN LINT-BEELAERTS, P. & L. DE MAN.** *Actief muziek beluisteren.* Antwerpen, De Sikkel, 1997.
- VELTEN, K & H. WISSKIRCHEN.** *Musikwerke im Unterricht.* Regensburg, Bosse Verlag, 1988.
- VERBEEK, T.** *Popster, lessen over popmuziek.* Groningen, Wolters, 1989.
- VERSTRAETEN, H. & P. PERCEVAL.** *Media en Maatschappij.* Brussel, VUB-Press, s.d.
- VOGEL, A.** *De Film als taboebreker.* Den Haag, Gaade, 1974.
- WANKER, G. & B. CRONENBERG.** *Hits von Bach bis Beatles.* Innsbruck, Helbling, 1992.
- WAUGH, A.** *Opera leren luisteren en begrijpen.* Gaade, Standaard, 1997.
- WORNER, K.H.** *Geschiedenis van de muziek.* Utrecht, Spectrum, 1974.
- WORNER, K.H.** *Hedendaagse muziek in de westerse wereld.* Aula, 1966.
- WUSTHOFF, K.** *Tonkiste, Komponieren lernen mit Playbacks.* Mainz, Schott, 1993.
- WUYTACK, J.** *Actief muziek-beluisteren,* Leuven, De Monte
- WUYTACK, J.** *Kreatief musiceren,* Amsterdam, New Sound, 1969
- WUYTACK, J.** *Musicalia.* Brugge, De Garve, Brugge, s.d.